

УДК 502.13

Букевич Н.Ю.

Концептуальні підходи до створення національних природних парків

В даній статті детально розглянуто критерії відбору території для створення національних природних парків та проведена їх оцінка.

Ключові слова: рекреаційна придатність, ступінь комфортності природно-кліматичних умов, геологічні фактори, функціональне зонування.

Букевич Н.Ю. Концептуальные подходы к созданию национальных природных парков. В данной статье детально рассмотрены критерии отбора территории для создания национальных природных парков и проведена их оценка.

Ключевые слова: рекреационная пригодность, степень комфортности природно-климатических условий, геологические факторы, функциональное зонирование.

Bukevich N.Yu. The conceptual going near creation of national natural parks. In the given article in detail are considered the criteria of selection of the territory for creation the national natural parks and their estimation is conducted.

Keywords: recreation fitness, degree of comfort of natural-climatic terms, geological factors, functional zoning.

Постановка проблеми. З кожним роком зростає кількість організацій, основним напрямком діяльності яких є охорона природи. Багато з них зосереджують свою увагу на розвитку і вдосконаленні регіональних систем природних територій, що потребують охорони, як найбільш простих і достатньо ефективних заходів із забезпечення реального збереження найбільш цінних природних об'єктів і підтримки необхідного рівня біологічного розмаїття в регіоні. Часто в процесі такої роботи виникає необхідність у наданні окремим особливо цінним природним об'єктам більш високого статусу. Причому особливою популярністю на регіональному рівні користуються національні парки. За умови оптимального розвитку крім природоохоронних можуть бути вирішені й інші проблеми, пов'язані з соціально-економічним розвитком регіону.

Слід зазначити, що кожний новий національний парк повинен доповнювати існуючу мережу дещо новим невисистачаючим елементом, що дасть змогу на перспективу сформувати єдину систему національних природних парків України.

Аналіз попередніх досліджень. Європейська екомережа нині є головним напрямком реалізації Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, що була затверджена на конференції міністрів довкілля країн Європи у м. Софії в 1996 р. Програма її створення була розроблена до 1999 р. Ця програма дій отримала назву NATURA-2000, у 2000 р. планувалось завершення її виконання. Ряд країн Європи вже оголосили про створення національних екомереж з елементами європейського значення.

Аналогом програми NATURA-2000 є Смарагдова мережа Європи (Emerald). Вона передбачена Бернською конвенцією з визначенням “територій особливої охорони”, у межах яких зустрічаються рідкісні та зникаючі види рослин і тварин (занесені до списку 6 1998 р.) і рідкісні та зникаючі природні середовища існування (із списку резолюції 4 1996 р.). В Україні також проводиться робота з обґрунтування територій, які матимуть статус територій особливої охорони Смарагдової мережі [1].

Мета досліджень – наукове обґрунтування природоохоронної, еколого-пізнавальної і рекреаційної цінності досліджуваної території та принцип організації на даній території національного природного парку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Беручись до створення нового національного парку слід, насамперед, з’ясувати наскільки необхідна його організація в даному конкретному місці та чи існує можливість його реального створення, виходячи з соціально-економічних та інших умов конкретного регіону [2].

Перед тим, як перейти до оцінювання якісних характеристик територій, на яких можлива організація нового національного парку, необхідно сказати декілька слів про його зовнішні параметри. Досвід, в тому числі і зарубіжний, свідчить, що розміри національних природних парків можуть змінюватися в широких межах: від декількох квадратних кілометрів до мільйонів гектарів. Основні мотиви, що визначають мінімальний розмір національних парків, повинні бути пов’язані, насамперед, з природоохоронними міркуваннями (стабілізація екологічного балансу, врахування мінімально необхідної площі для виживання тих чи інших видів). Крім того, враховуючи рекреаційну спрямованість та можливі негативні наслідки такої діяльності, недоцільно створювати парки надто малого розміру, оскільки це може призвести до додаткових проблем під час організації туристичних маршрутів та надміру обмежувати потік відвідувачів. Для визначення оптимальної площі національних парків можна рекомендувати такі критерії:

Площа до 1 тис.га – умови не відповідають статусу національного парку (потрібний пошук альтернативних форм охорони природних комплексів).

Площа від 1 тис.га до 20 тис.га – умови допустимі, хоча і небажані (потрібний особливий підхід до планування території, особливі способи регулювання кількості відвідувань і т.д.).

Площа від 20 тис.га до 1 млн.га – умови оптимальні для організації національних парків (досить великий діапазон в даному випадку визначається розмаїттям природних і соціально-економічних умов: для добре освоєних регіонів оптимальною може бути площа від 20 до 200 тис.га, для слабко освоєних – від 200 тис.га до 1 млн.га).

Площа від 1 до 5 млн.га – умови допустимі, хоча і небажані через проблеми, пов’язані з вилученням великої площі із сільськогосподарського користування, а також труднощами управлінського характеру.

Площа понад 5 млн.га – умови для організації національного природного парку небажані і недоцільні.

Поряд з розміром національного парку важливим показником, що характеризує його територію, є конфігурація. Найбільш практичним є варіант, коли територія представлена однією компактною ділянкою. В цьому випадку спрощуються функціональне зонування і управління, а природні комплекси зазнають меншого впливу з боку оточуючих територій.

Знаючи загальні вимоги до території майбутнього національного парку, можна переходити до більш детальної оцінки, для проведення якої потрібно зібрати велику кількість матеріалів, що характеризують природні комплекси і об'єкти, історико-культурні цінності, особливості соціально-економічного розвитку регіону.

Оцінку ступеня збереження природних комплексів доцільно розпочинати з аналізу співвідношення між освоєними і неосвоєними просторами, первинними і вторинними лісами, ділянками чистого і забрудненого природного середовища (вод, ґрунтів, повітряного басейну). Досить корисним може бути вивчення різноманітних тематичних карт і схем землекористування, за якими можна визначити типи і масштаби втручання людини в хід природних процесів.

У випадках, коли освоєні чи порушені ділянки займають понад половину території майбутнього національного парку, його ціннісні характеристики різко знижуються. Такі території, як правило, мало придатні для розвитку пізнавального туризму і просвітницької діяльності. Знижується загальна мальовничість місцевості, не кажучи вже про зменшення екологічної цінності території і її здатності до саморегуляції. Тому ще на стадії попереднього формування контуру майбутнього національного парку необхідно виключити з його меж великі ділянки з відносно високим ступенем порушеності (суцільні вирубки, звалища, ділянки з забрудненим ґрунтом і т.д.). Якщо частка порушених земель в межах майбутнього національного парку є меншою, необхідно оцінити особливості розміщення таких ділянок. Взагалі, показник порушеності, в першу чергу, потрібно зіставляти з аналогічним показником, характерним для регіону в цілому. Зрозуміло, що в національному парку він повинен бути нижчим. В добре освоєних регіонах частка порушених земель може досягати 30-50%, але в цьому випадку перевагу слід надавати територіям з мозаїчним розміщенням порушених ділянок.

Всебічний аналіз численного фактичного матеріалу геологічного характеру необхідний для вивчення впливу техногенних чинників на навколишнє середовище досліджуваної території, оскільки на екологічну ситуацію впливають не тільки зовнішні, а і внутрішні геологічні чинники.

Нині чи не найбільшого негативного впливу зазнає геологічне середовище внаслідок геологічної та гірничовидобувної діяльності. Під впливом гірничих розробок, через спорудження кар'єрів, шахт, свердловин істотно змінюються природні ландшафти. В результаті підземних розробок виникають пустоти, що обумовлюють тріщини в масивах гірських порід, просідання, осипання породи, дренаж водоносних горизонтів і їх усунення. Утворюються також розриви, лійки, а на великих глибинах у гірських породах відбуваються удари, викиди, набрякання порід, виділення метану, сірководню, раптові проривання підземних вод.

Поверхневі, відкриті розробки корисних копалин супроводжуються великим штучним зниженням рельєфу (кар'єри, по краях яких розвиваються зсуви, обвали, скелі, осипання). Навколо родовища корисних копалин завжди утворюються відвали пустої породи, терикони. Пустою породою засипають найближчі яри та балки, створюючи шламосховища. Все це призводить до перевиснаження геологічного середовища і досить часто супроводжується виникненням кризових екологічних

ситуацій, що є неприпустимим у разі організації національних природних парків.

Рівень ландшафтного розмаїття є достатньо важливим критерієм під час вибору території національного парку. Як правило, високий рівень ландшафтного різноманіття мають:

- території з сильно розчленованим високо- і середньогірським рельєфом і чітко вираженими висотними поясами;
- контрастні перехідні райони на межі різних природних областей;
- приморські райони з островами і архіпелагами;
- ділянки глибоко врізаних русел великих річок;
- території, що мають велику кількість різних за розміром озер, пов'язаних між собою.

Під час визначення рівня біологічного розмаїття оцінюються різноманітність і частота розповсюдження як окремих видів, так і різних екосистем. Очевидно, що оцінка біологічного різноманіття конкретної території завжди буде відносною порівняно з середніми даними по тому фізико-географічному регіону, де розташовуватиметься майбутній парк.

Унікальність генетичних ресурсів також характеризує рівень біологічного розмаїття, але виділяється в самостійний критерій щодо його винятковості.

Висока рекреаційна придатність території національного парку необхідна для реалізації однієї з його основних завдань – розвитку туризму і відпочинку. Необхідно мати на увазі, що оцінку території потрібно проводити виходячи з конкретних видів рекреаційної діяльності. Так, придатність для пішохідного туризму потребує оцінки характеру ґрунтів, довжини і крутизни схилів, густоти річкової мережі, повноти і віку деревостоїв, показників заболоченості. Придатність території для водного туризму повинна характеризуватись шириною і глибиною водотоків, швидкістю течії і т.д. Можливості пляжно-купального відпочинку визначаються температурою води, характером мілководної та прибережної зони. Найбільшу цінність мають території, що характеризуються максимальною різноманітністю форм рельєфу і рослинності, наявністю водотоків чи водойм, що уможливорює розвиток якнайширшого спектру рекреаційної діяльності.

Мальовничість, високі естетичні цінності характеризуються наявністю численних природних феноменів з унікальними візуальними характеристиками, високим живописним розмаїттям і виключно естетичними якостями місцевості загалом.

Одночасно з естетичними якостями території необхідно враховувати фізіологічний аспект рекреаційної придатності, тобто ступінь комфортності природно-кліматичних умов для організму людини в цілому, а також можливості втілення досить конкретних видів рекреаційної діяльності. Насамперед потрібно виявити території, що характеризуються малокомфортними умовами, і які з цієї причини могли би бути виключені із меж національного парку. Прикладами некомфортних територій можуть бути ділянки з незадовільною медико-санітарною ситуацією, високою імовірністю прояву стихійних катастрофічних явищ і процесів (землетруси, лавини, селі і т.д.), райони з несприятливими природно-кліматичними умовами і зони підвищеного забруднення природного середовища чи окремих її компонентів.

Пізнавальне значення території суттєво зростає, коли попри природні достоїнства, на ній знаходяться об'єкти, що мають велику історико-культурну цінність. Наявність історико-культурних об'єктів дає змогу розширити тематику пізнавальних

маршрутів і залучити, таким чином, в парк нові контингенти відвідувачів. Важливого значення набуває збереження традиційних форм природокористування.

Якщо вибрана територія відповідає більшості перерахованих критеріїв, наступним кроком повинна стати підготовка еколого-економічного обґрунтування створення національного парку.

Еколого-економічне обґрунтування відноситься до передпроектних матеріалів і є комплексною оцінкою території з обґрунтуванням статусу національного парку, його меж, складу земель і режимів охорони. До розроблення еколого-економічного обґрунтування бажано залучати професійні проектні організації, які володіють необхідним досвідом з проектування природних територій, що потребують особливої охорони. Це зумовлено тим, що результати комплексної оцінки, які є інвентаризацією природних і соціально-економічних чинників, надалі будуть покладені в основу архітектурно-планувального рішення.

У процесі збирання необхідних даних використовуються всі доступні літературні джерела, фондові і відомчі матеріали, пропозиції і рекомендації вчених та спеціалістів, результати спеціальних досліджень.

Найбільш об'єктивними об'єктами оцінювання є природні територіальні комплекси (ПТК), що відображаються на ландшафтній карті. Вони мають необхідну для оцінювання однорідності природних властивостей і умов в межах своїх кордонів. В ході комплексного оцінювання території, що пропонується для організації парку, проводиться порівняння характеристик даних ПТК. Вирішальне значення при цьому мають їх збереження і вразливість до дії антропогенних чинників та ступінь сприятливості умов для рекреаційної діяльності. Для правильного підходу до встановлення як загальних, так і меж функціональних зон необхідно знати і враховувати характер і ступінь антропогенної порушеності природних комплексів, а також розміщення на території об'єктів, що потребують особливої охорони (геологічних, гідрогеологічних, ботанічних, зоологічних, історико-культурних і т.д.).

Загалом, результати аналізу відображаються на схемі «Комплексна оцінка території», виконана залежно від розмірів території в масштабі від 1:25000 до 1:100000. При цьому спеціально виділяються ділянки, що являють найбільшу природоохоронну і наукову цінність, є найбільш перспективними для розвитку туризму і відпочинку, найбільш експлуатованими в сільськогосподарському відношенні, а також «конфліктні зони» між ними. Проведена комплексна оцінка дає можливість обґрунтовано окреслити межі національного парку, його внутрішню режимну і планувальну структуру, а також систему природоохоронних і рекреаційних заходів.

Обґрунтування меж національного парку є першою і однією з найважливіших проблем його організації. Межі національного парку мають першочерговий вплив на ефективність управління його територією, оскільки визначають склад і площу природних і історико-культурних комплексів, що потребують охорони, структуру землекористування, характер взаємозв'язків з оточуючими територіями. Межі національного парку повинні якнайповніше охоплювати основні водозбірні басейни території і проходити вздовж ландшафтних кордонів (ландшафтно-басейновий підхід).

Загальний методичний підхід до визначення меж національного парку полягає в наступному. На основі ландшафтно-карти виділяються природні територіальні комплекси, екологічно і історично пов'язані з основними об'єктами національного парку, що мають особливу природоохоронну, естетичну, культурну

чи рекреаційну цінність. Оптимальні за екологічними параметрами зони охорони цих об'єктів загалом і визначають орієнтовану територію національного парку і його охоронної зони. Потім шляхом послідовного аналізу матеріалів комплексної оцінки досягають того, щоби територія майбутнього парку характеризувалася найбільшим ландшафтним і біологічним розмаїттям, цілісністю природних комплексів і найбільшою розповсюдженістю цінних об'єктів. На території парку не повинні знаходитися великі населені пункти, промислові і сільськогосподарські підприємства, транспортні вузли, місця захоронення токсичних і радіоактивних відходів, родовища корисних копалин, що мають особливе народногосподарське значення, великі енергетичні споруди і об'єкти, а також зони діючих і проєктованих курортів. Територія повинна бути досить великою, аби включити в себе сезонні станції і маршрути переміщення тварин, які ведуть кочівний спосіб життя.

Ділянки природних ландшафтів, які не повністю увійшли в межі національного парку, повинні бути включені до складу його охоронної, чи буферної зони, що виділяється на прилеглих до зовнішніх кордонів національного парку ділянках землі і водного простору та має регулюючий режим сільськогосподарського використання.

Виділення охоронної зони надасть адміністрації національного природного парку можливість безпосереднього контролю за несприятливими антропогенними впливами на природні комплекси національного парку, збереження традиційних культурних ландшафтів у зоні основних історико-архітектурних пам'яток.

Ширина, межі і склад земель охоронної зони визначаються виходячи з функціонального призначення і стану ділянок території, які прилягають до меж національного парку, а також з їх екологічних зв'язків. Найменша ширина охоронної зони визначається шириною водоохоронної зони ріки чи лісного кварталу, але не повинна бути меншою 500 м. Максимальна ширина охоронної зони повинна забезпечити екологічну цілісність природних комплексів, включених до складу національного парку.

Очевидно, що окремі ділянки охоронної зони можуть бути джерелами несприятливих впливів на комплекси національного парку. До них відносяться дороги, промислові території, населені пункти. Ці ділянки потребують встановлення особливого режиму господарської діяльності, спрямованої на покращення екологічної ситуації шляхом створення ефективних санітарно-захисних зон, модернізації промислових об'єктів з впровадженням екологічно-безпечних технологій. В деяких випадках необхідно вивести джерела несприятливих впливів за межі охоронної зони.

Охоронна зона не обов'язково повинна бути суцільною смугою вздовж зовнішніх кордонів національного парку, а її ширина на окремих ділянках може коливатися в досить широких межах. На ширину і довжину певних ділянок охоронної зони впливають такі чинники:

- характер використання території в зовнішніх межах національного парку (наприклад, якщо національний парк межує з державним природним заказником або пам'яткою природи, то охоронна зона на цій ділянці може не виділятися);
- режим функціональних зон в межах національного парку (ділянки, що підлягають особливій охороні і територія заповідної зони обов'язково повинні бути огорожені буфером охоронної зони, в той час як вздовж ділянок земель, що входять до парку без вилучення з господарської експлуатації, охоронна зона може не знадобитися);

- існування населених пунктів, дачних ділянок, дорожніх чи промислових об'єктів і споруд або перспектива їх створення безпосередньо біля меж національного парку;

- напрям переважаючих вітрів і особливості рельєфу за наявності в межах національного парку джерел забруднень оточуючого середовища або перспективи їх створення;

- конфігурація внутрішніх і зовнішніх водних об'єктів і напрям потоку води в них;

- необхідність контролю за збереженням історичного вигляду ландшафтів, місць відпочинку, екологічних стежок та туристичних маршрутів національного парку;

- необхідність створення в межах національного парку інфраструктури туризму та відпочинку.

При організації територіального управління в національному парку головною проблемою є різноманітність природних комплексів і відповідних їм методів управління та ведення господарства, різноманітний вплив з боку різних груп відвідувачів, місцевого населення, і господарських суб'єктів [3]. Для того, щоб в цих умовах вирішити поставлені перед національним парком завдання, застосовують функціональне зонування, або поділ території національного парку на ділянки з різним характером чи режимами використання.

Зонування проводиться на основі комплексної оцінки території з врахування специфіки умов даного парку та завдань управління ним.

Загальний характер і схема функціонального зонування національного парку, зазвичай, визначає заповідну зону, до складу якої входять ділянки, відносно не змінені антропогенною діяльністю, важкодоступні і в той же час придатні для забезпечення належної охорони. Мета – формування контрольних еталонів природних комплексів для подальшого моніторингу процесів природного розвитку екосистем.

Основними критеріями включення ділянок території до заповідної зони слугують типовість (збереження) природного комплексу, природоохоронна унікальність і можливість дотримання встановленого режиму.

На основі ландшафтної карти виділяються території з найбільш репрезентативним поєднанням природних територіальних комплексів для основних ландшафтних районів національного парку.

До складу особливо охоронної зони включають особливо цінні в екологічному і пізнавальному відношенні природні комплекси національного парку, в межах яких неможливо чи недоцільно встановлювати заповідний режим (наприклад, традиційні місця масового збору грибів, ягід, лікарських рослин і т.д.). Природні ділянки в цій зоні повинні, в основному, зберігати природний характер угруповань, включати як типові (фонові), так і рідкісні природні комплекси та об'єкти з високим ступенем вразливості.

Особливо охоронна зона разом із заповідною зоною створюють екологічне ядро території національного парку. Рекомендується, щоб їх загальна площа складала не менше 25-30% від всієї його території.

Зона охорони історико-культурних об'єктів виділяється в місцях розташування найбільш цінних пам'яток археології, історії, культури чи інших комплексів. Її мета – забезпечити умови для збереження цих об'єктів.

Зона пізнавального туризму виділяється вздовж туристичних маршрутів і в районах розташування найбільш цінних в еколого-просвітницькому відношенні та

найбільш популярних у відвідувачів парку об'єктів туристичного інтересу.

В рекреаційну зону виділяють ділянки, які відрізняються найбільш сприятливим поєднанням рекреаційних ресурсів з традиційними місцями населення, які прив'язані до основних рекреаційних вузлів і транспортних шляхів парку.

Ділянки зони обслуговування відвідувачів розташовуються в планувальних вузлах парку і, по можливості, повинні бути приурочені до існуючих населених пунктів і закладам відпочинку.

Зона господарського призначення включає ділянки, на яких здійснюється господарська діяльність, необхідна для забезпечення функціонального парку і місцевого населення.

В особливих умовах управління в деяких національних парках необхідно виділити зону спеціального режиму (такі функціональні зони виділяються в межах прикордонної зони).

Висновки. Закінчивши підготовку матеріалів комплексного дослідження ділянок території, що обґрунтовують надання цим територіям правового статусу національного парку, переходимо до процедури прийняття рішення про його створення. Відповідно до вимог державної екологічної експертизи, серед матеріалів комплексного дослідження повинні бути представлені:

- наукове обґрунтування природоохоронної, еколоґо-пізнавальної і рекреаційної цінності досліджуваної території;
- обґрунтування меж національного парку і його охоронної зони з короткою характеристикою земель, запропонованих до включення до складу національного парку і його охоронної зони з короткою характеристикою земель;
- функціональне зонування території національного парку і режим природокористування;
- перелік необхідних заходів з охорони та використання біологічних ресурсів;
- пропозиції щодо регулювання природокористування на землях інших землекористувачів;
- соціально-економічне обґрунтування встановлення режиму особливої охорони на запропонованій території;
- можливі альтернативні шляхи збереження природних ресурсів і цінних об'єктів території;
- загальні висновки і пропозиції щодо статусу території;
- схематична карта території запропонованого національного парку з вказаним складом земель всіх землекористувачів, а також встановлених функціональних зон.

Даний підхід до створення національних природних парків можна застосовувати під час організації національних парків Західного регіону та України в цілому.

1. Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979). – К.: Мінекобезпеки України, 1998. – 76 с.
2. Ковальчук А.А. Заповідна справа / А.А.Ковальчук. – Ужгород, 2002. – 327 с.
3. Cunningham W.P. Environmental Science: A Global Concern. Third edition / W.P. Cunningham, B. Woodworth Saigo. – USA: A Time Mirror Company, 1995. – 396 p.